

JAROSLAVA PAČESOVÁ

K VÝVOJI GRAMATICKÝCH KATEGORIÍ V DĚTSKÉ ŘEČI

K charakteristice gramatické struktury dětské řeči lze přistupovat z různých stran. Je možno zkoumat gramatický systém dítěte v určitém vývojovém stupni v daném jazyce jako soustavu jeho členů a jejich vzájemné závislosti. Je však také možné zkoumat zásobu gramatických kategorií jako funkční materiál a přihlížet k jeho vzniku, stabilizaci a konkrétnímu využití ve slovní zásobě dítěte. Metoda strukturálně komparační pak ukáže shody v dětské řeči s obecnými zákonitostmi jazyků vůbec. Náš referát chce být příspěvkem k metodě druhé.

V prvních fázích mluvního vývoje užívá dítě převážně interjekcí,¹ zejména pak interjekcí onomatopoického původu (sr. *búbú, mémé, káká, hajhaj, chrchr, kokodák, kykyryký, tuky tuk, tapy tapy, bác, bumbác*²) dále pak výrazy, které pedolinguvistická literatura označuje jako „dětská slova“. Svou fonologickou strukturou se přibližují buď výrazům interjekčním (sr. *houpy, hačí, hají, ham, papú, bak*) nebo představují první substantiva (sr. *máma, táta, bába, teta, děda*). Fonémový repertoár je v těchto slovech značně omezen, substantiva jsou převážně v nominativu singuláru (pokud se realizuje tvar plurálový, chybí singulárová vazba), nedodrží se rozdílů rodové. Funkční využití interjekcí a dětských slov je na druhé straně daleko vyšší a mnohstrannější, srovnáme-li jejich využívání s funkčním zatížením v běžné slovní zásobě. Onomatopoický zvuk vyjadřuje totiž nejen napodobení hlasu, který to které zvíře vydává, ale také apelativum pro zvíře samotné. Navíc je pak dítě použije i k pojmenování celé třídy zvířat, jejichž vlastnosti jsou v některém směru podobné (tak *káká* znamená nejen *kdákání* a *kachnu*, ale jakoukoliv drůbež a kteréhokoliv *ptáka* vůbec).

Velmi názorný je příklad Darwina, který cituje M. Sovák ve své „Defektologii speciální“ (Praha 1955). Darwina vnučka užívala interjekce *kvak* k pojmenování *kachny*, ploučci na rybníčku. Stejného výrazu užila i při pojmenování *ptáka*, sedícího na stromě, *dvouhlavého ptáka*, vyraženého na mince a dokonce i při pojmenování *rozlitého vína* na stole, kdy louže zřejmě vyvolala asociaci s rybníčkem.

Pod výraz *haj* reprezentuje nejen *štěkání*, ale i *psa* a v prvních fázích všechna zvířata, bez ohledu na velikost, jejichž hlasy dítě nezná (zajíc, králík, kůň, lev, tygr apod.).

Podobná tendence k obecnosti se projevuje i u výrazů neinterjekčních. Tak výraz *táta* slouží k pojmenování kteréhokoliv *muže*, výraz *teta* pak k pojmenování kteréhokoliv *ženy*, výraz *jají* (jahůdky) značí cokoliv *kulatého* (jahoda, třešně, rybíz, borůvka, hrášek, sádrová i skleněná kulička apod.). Nejvyšší stupeň tendence k obecnosti představuje výraz *toto*. Má vysokou frekvenci u dětí v prvním stadiu mluvního vývoje a ve všech případech má apelativní

funkci, nikoliv tedy funkci demonstrativního zájmena, jak by jeho tvar napovídá. Slouží jako výraz pro označení všech předmětů, pro něž dítě dosud nezná pojmenování.

Dalším obohacováním dětské slovní zásoby jsou substantiva, tvořená z původních interjekcí, sr. *pipi* > *pipuška*, *čiči* > *čiča*, *čičinka*, *haf* > *hafáček*, *hafíček*. I tato jsou převážně v nominativu, sg. nebo pl. Postupně se objevují i jiné pády. Jejich koncovky jsou zpravidla náležitě a odpovídají vzorům, které dítě slyší ve svém jazykovém okolí. Po jistý časový úsek však zcela ignoruje předložky, stejně jako je ignorují děti národů jiných, slovanských i neslovanských. Doklady na tento jev najdeme pro děti srbochorvatské v pracích Pavlovičových,³ Mikešové⁴ a Vlahovičové,⁵ pro děti ruské pak v monografii Gvozdevové⁶. Z dokladů neslovanských tu připomeňme alespoň příklady citované ve studii Rūke Draviny pro děti lotyšské⁷ a ve studii R. Browna⁸ pro děti mluvící anglicky.

Jako první se u českého dítěte zpravidla objevují předložky místní, při čemž není bez zajímavosti, že se nejprve ustavují u maskulin, kde jsou nositeli významu (rolišují místo a směr), sr. *v kočárku* — *do kočárku*, zatímco v situacích, kde je předložka redundantní (rolišovací funkci místa a směru tu zastávají pádové koncovky), sr. *(do)postýlky* — *(v)postýlce*, používá dítě i nadále vazby bezpředložkové.

Pokud se týče čísla, většina prvních dětských slov je v singuláru; výjimečně se pak realizují i tvary plurálové. Nejsou však doklady na to, že by dítě v prvních fázích mluvního vývoje singulárové a plurálové tvary rozlišovalo nebo že by si bylo vědomo funkce plurálových koncovek. Většinou má dítě ve své slovní zásobě buď jen singulárový nebo jen plurálový tvar, sr. *máma* — *děti*. Celkově je možno konstatovat, že singulár je daleko běžnější a stabilnější, což odpovídá faktu, že gramatické tvary o vyšší produktivitě se objevují a fixují v řeči dítěte dříve. — Pravidelnému tvoření plurálu se dítě naučí poměrně brzy. Odchytky proti běžnému úzu nastávají tam, kde se plurál tvoří nepravidelně. Tak typickým dokladem nehotové dětské řeči jsou tvary, kdy dítě k substantivu singuláru prostě připojí plurálovou koncovku bez provedení jakýchkoliv změn (většinou jde o zachování kmenové souhlásky, kde čeština vyžaduje změnu *k* > *c*, sr. *brouk* — *brouki*, nebo o ignorování povinné elize vokálu, sr. *chlapeček* — *chlapečeki*, *koberec* — *kobereci*). Všechny tyto doklady svědčí o tom, že dítě tvoří plurál (nepřijímá tedy pasívné tvary, které slyší), a to aplikací nejproduktivnějších koncovek. V první fázi zpravidla vystačí s konc. *-i*, bez ohledu na to, jde-li o rod mužský, ženský nebo střední, životný nebo neživotný, sr. *pejski*, *holčički*, *kuřátki*, *kobereci*, *ušički* (ouška), *očički* (očička). Zajímavé jsou doklady, kdy dítě zpětně vytvoří singulárový tvar u plurálií tantum, sr. *ten dveř* (ty dveře), *ten teplák* (ty tepláky), *ta nůžka* (ty nůžky), *to kameno* (ta kamna), *to játro* (ta játra). U posledního příkladu zřejmě spolupůsobila analogie ke dvojici *jádro* — *jádra*. Příklady tohoto typu nutně vyvolají srovnání s výrazy z historického vývoje angličtiny, kdy misinterpretací *-s* ve slovech jako *peas*, *cherris*, (která pro koncové *-s* byla chápána jako plurál) vznikly nové singulárové tvary *pea*, *cherry*.

Pokud se týče rodu substantiv, lze konstatovat, že v prvním stadiu mluvního vývoje převládá rod ženský. Vliv prostředí — projevy matky nebo sestry v jeslích — vysvětluje tento jev naprosto přesvědčivě. Dítě nezná kategorii rodů a použije ty tvary, které slyší ve svém jazykovém okolí nejčastěji, sr.

Lubošek je malá, Karlík papala atd. V určitém období pak dojde k uvědomění 3 rodů, při čemž největší váhu mají pro dítě nejproduktivnější koncovky *-ek, -ka, -ko*. (Tady je třeba mít na mysli, že většina substantiv dětského slovního fondu mají diminutivní tvary.) Dítě pak zpravidla dobře zvládá rodovou problematiku a jen málokdy dochází k výrazným rozdílům oproti spisovné normě. Ze zaznamenaných odchylek tu připomeňme alespoň několik příkladů, v nichž docházelo ke kolísání tvaru maskulina a feminina, sr. *brambůrek/brambůrka, korálek/korálka, papuček/papuška, botek/botka*. Jedná se vesměs o výrazy, které ve stejných nebo podobných dubletách existují v hovorové češtině, případně v dialektech. Hovorovému vlivu je také třeba připsat nedodržování rozdílu mezi adj. přívlastkem u substantiv rodu mužského a substantiv rodu středního, sr. *škaredý chlapeček, škaredý děčko*.

O vědomém zařazování substantiv do rodových tříd svědčí chování dítěte v případě, kdy se některá substantiva vymykají běžnému úzu. Např. je to tvrdošíjné ulpívání na kategorizaci substantiv *sůl* a *hůl* mezi maskulina. Tyto apod. doklady byly zaznamenány nezávisle u různých dětí a lze je vysvětlit dvojím způsobem: 1. výrazy nemají koncovku *-a*, která by signalizovala ženský rod; 2. dítě nezná jiná substantiva tohoto typu jako feminina, zná a používá však maskulina *stůl, kůl, vůl, důl*. — Opačný měř, kdy substantivu mužského rodu byl přisouzen rod ženský, byl zaznamenán u výrazů *děda* a *táta*. Na rozdíl od prvního případu šlo tady spíše o vazbu vytvořenou ad hoc (síla vlivu koncovky *-a*) a dítě se skoro vždy samo opravilo (*táta přišla, ne, přišel*). Vysvětlením je snad fakt, že děti vesměs znají a cítí vztah s diminutivy těchto výrazů, tj. *taťánek, dědeček*, které mají jasně mužský tvar a proto také s nimi děti jako s maskuliny jednájí.

Zmínili jsme se na jiném místě, že diminutiva tvoří významnou složku dětské slovní zásoby. Je mylný názor, že by se tato — údajně pro svou slabičnou délku — neměla ve styku s dětmi používat. Bylo mnohokrát dokázáno, že dítěti nevádí délka slova, ale obtížná fonologická struktura slabik, zejména pak slabiky s neobvyklými konsonantickými skupinami. Naopak slova, tvořená iterací nebo reduplikací slabik o vzorci CV dítě zvládá bez potíží a existují četné doklady toho, že samo — zřejmě pro zvýšení expresivnosti — další slabiky přidává. Většinou jde o výrazy interjekční, a tyto realizují všechny děti víceměsíčně již v nejrannějším údobí svého mluvního vývoje bez ohledu na motorickou vyspělost jednotlivce, sr. *cink — cililink, cilililink, kokodák, kokokodák* atd.

Pokud se týče zkracování slov, nevztahuje se tato fonetická změna pouze na diminutiva nebo substantiva vůbec, ale dochází k ní téměř ve všech slovních kategoriích, stejně u dětí českých jako cizích; dítě zachová konec slova, zatímco slabiky náslovné vypouští⁹.

Podle našich výzkumů jsou diminutiva u českých dětí pevnou složkou jejich slovní zásoby a mají vysoké funkční zatížení. Lze konstatovat, že dítě je si vědomo protikladu substantivum — diminutivum a používá obě varianty v náležitých situacích. Navíc pak často vytváří diminutiva i u slov, jichž se v zdrobnělé podobě neužívá, a vystačí při tom zpravidla s jedinou derivační příponou *-tko*, sr. *hřištětko* (hřiště), *dřevátko* (dřevo), *mydlátko* (mýdlo). Byla zaznamenána i vícestupňová diminutiva, sr. *postel — postýlka — postýlečka, panna — panenka, panenečka — panulilinka*, při čemž při jejich tvoření postupuje dítě stejně, ať jde o slova domácí nebo přejatá, sr. *mofón — mofó-*

nek — *mořoneček* (gramofon) *galeta* — *galetka* — *galetička* (cigareta), *auto* — *autíčko* — *autilínko*, *garáž* — *garážka* — *garážečka* atd.

Na druhé straně nelze opominout ani existenci augmentativ, i když tato nejsou zdaleka tak častá jako diminutiva. Nesou v sobě zřetelné rysy pejorativní a protože většina z nich nemá paralely v řeči dospělých, lze jejich vznik vysvětlit jen na základě analogie k několika málo existujícím, sr. *auto* — *auták* (velké auto) *nákladák*, *busák* (dvoupatrový autobus), *lvák* (zlý lev), *sloňák* (silný slon) *ježák* *pichák* (škaradý ježek), *důmák* (velký starý dům).

Zpětná tvoření pak dávají vznik i mnohým neologismům, četným zejména v době, kdy dítě začíná opouštět spontánní užívání diminutiv. Slova, končící sufixem *-ek*, *-ka*, *-ko* považuje zásadně za diminutiva a vytváří k nim substantiva nezdrobnělá. Některá z nich se liší od obecného úzu jen užitím odchylného fonologického repertoáru, jiná pak v řeči dospělých vůbec neexistují sr. *holoubek* — *holoub*, *zoubánek* — *zouban* — *zoub*, *sluníčko* — *sluno*, *kafičko* — *kafo*, *liša*, *ponoha*, *běbo* (z domnělých zdrobnělin *liška*, *ponožka*, *bebíčko*).

Zpětnému tvoření vděčí za svůj vznik také výrazy, které se objevují v době, kdy si dítě uvědomí negativní funkci částice „*ne*“, nerozezná však dosud, kdy se jedná o předponu a kdy je toto „*ne*“ pevnou součástí kmene; vytváří pak — analogicky podle slovesných tvarů *nepapat* — *papat* — substantiva i adjektiva typu *nešika* — *šika*, *nemotora* — *motora*, *nemocnej* — *mocnej*, *nezbednej* — *bednej*.

Typickým rysem prvních vývojových stadií jsou dále výrazy, které odborná literatura zpravidla klasifikuje jako „Portmanteau words“. Vznikají křížením charakteristických vlastností, jež jako první upoutají dítě při snaze o pojmenování (kdy správný výraz již zřejmě slyšelo, ale dosud nezařixovalo) sr. *letýlek* (motýlek), *letáček* (ptáček), *hafíček* (psíček), *pidlo* (pití + jídlo). V prvních třech jde o zřejmou kontaminaci výrazů *motýlek* + *letět*, *ptáček* + *letět* a *psíček* + *hafat* u výrazu *pidlo* pak navíc o snahu zobecnit název pro *jídlo* + *pití*.

Významnou roli hraje u dítěte paronymická atrakce. Zvukovou asociací použije dítě výrazu známého pro pojmenování jevu, jehož náležitou realizaci slyší poprvé. Většina zaznamenaných dokladů jsou substantiva, nicméně i adjektiva a slovesa mají svůj původ právě v této zvukové asociaci, sr. *soudnička* — *solnička*, *cirgula* (cirkulárka) — *cibula*, *brusinky* — *brusličky*; *zanedbaný* — *zabednovanej*, *zasádrovat* — *zajátrovat*, *promítat* — *promíchat* atd. — Pro okamžité pojmenování dítěti často poslouží hypostaze typické vlastnosti. Tak hypostazí vlastnosti, která dítě nejvíc upoutala při pohledu na *velblouda* (tj. hrb, který ho výrazně liší od zvířat jiných), vedla k apelativu *habr*. Fonetické změny (metateze a vznik svarabhaktického vokálu) vysvětlují zkomoleninu výrazu. Je pochopitelné, že takovéto neologismy zanikají stejně rychle, jako vznikají; neplní totiž základní funkci jazyka. Je opomínuta konvenčnost, která je povinná pro všechny členy jazykového společenství. Okolí takovýmto neologismům nerozumí a dítě je proto opouští a vytváří výrazy nové, které se dříve nebo později ztotožní s tvary konvenčními. Přes svůj jepičí život jsou neologismy tohoto druhu jednou z významných složek, které se podílejí na růstu dětského slovníku a odhalují tvůrčí postoj dítěte k jazyku¹⁰. Paronymická atrakce se objevují v řeči dítěte ještě dlouho

po tom, kdy dítě nejen ovládá dokonale zvukovou stránku svého mateřského jazyka, ale má i značný přehled o tom, jaká pojmenování příslušným věcem náleží. Nicméně nové termíny, které slyší — nebo vidí — napsány poprvé, pohotově zamění za termíny již známé, případně dětskému chápání přístupnější. Tak *konsonant* čte jako *kosmonaut*, *Koospol* reprodukuje jako *kolo spolu*, *nad Mohanem* jako *nad Mohamedem* atd.

Doklady na křížení lze nalézt v jiných jazycích. Uvedme tu alespoň příklad v Carrolově „Alice in Wonderland“ *chortle* ze *snort* + *chuckle* nebo Čukovského *žukačeška* < *žuk* + *bukašeška*, *kučelo* < *kuča* + *čučelo*¹¹. Podobná tvoření se však objevují i v řeči dospělých, sr. angl. *brunch* < *breakfast* + *lunch*, *prezactly* < *precise* + *exactly* nebo české *Čechomedán* (Čech + Mohamedán).

Jakousi ekonomii ve vyjadřování lze spatřovat v různých atrakcích, k nimž se dítě uchyluje, aby se tím vyhnulo vypočítávání jednotlivých částí byt' neexistujícího celku. Tak jediným výrazem *vobouvání* vyjádří vše, co se obléká a obouvá na nohy, tj. punčocháče, kamaše, ponožky, papuče, boty, galoše atp. Podobně pak výraz *voblíkání* zahrnuje vše, co si dítě v různých situacích obléká. Ještě větší rozsah má pojmenování *jezení*. Sem totiž dítě zahrnuje nejen jídlo a pití, které připravovalo na stůl, ale i věci, které s jeho způsobem stolování souvisí, tedy mistička, talířek, sklenička, šálek, lžice, ubrousek, bryndáček atp.

Ke kategorii interjekcí a substantiv vstupuje do slovní zásoby dítěte brzy i kategorie třetí, a to slovesa. Ve srovnání s oběma předcházejícími kategoriemi mají slovesa podstatně nižší frekvenci a slovesné tvary jsou zpravidla omezeny na minimum. Jako první slovesný tvar se objevuje infinitiv, který v začátcích mluvního vývoje představuje pro dítě několik funkcí. Vyjadřuje totiž stav, přání, imperativ, přítomnost, minulost i budoucnost. Na rozdíl od spisovné češtiny, kde slovesný tvar je buď kladný nebo záporný, reprezentuje pro dítě sloveso, zejména pak infinitivní tvar — neutralnost. Pozitivnost nebo negativnost dostává teprve pomocí kladné nebo záporné částice *ano* — *ne*, kterou dítě zpočátku klade zásadně postpozitivně, sr. *hajaj ano* — *hajaj ne*¹².

První slovesa mají zpravidla základ v interjekcích nebo substantivech typicky dětských. K jejich vytvoření dítě nejčastěji užije derivační sufixy, které více méně odpovídají úzu spisovné češtiny. Tak vedle interjekce *tuk* vzniká sloveso *tukat*, *mňau* > *mňaukat*, *kokodák* > *kokodákat*, *háhá*, *hají* > *hajaj*, *houpy* > *houpat*, *hačí* > *hačat* apod. Tímto způsobem si dítě rozšiřuje slovní zásobu o výrazy, které obvykle mají v řeči dospělých ve styku s dětmi své ekvivalenty. Dochází však i k neologismům, a to tehdy, připojí-li dítě běžné derivační přípony k základu, který dospělí v tomto směru nevyužívají. Jde o výrazy jako *hamnout* (z interjekce *ham*), *bácnout*, *bumbácnout* (z interjekce *bác*, *bumbác*), *mekat* (z interjekce *mé*) atp.

Podobným způsobem lze vysvětlit vznik sloves z původních substantiv, sr. *vorukavičkovat*, *vopapučkovat*, *vobotičkovat*, *vynočníčkovat* atd. Tyto představují i jistou ekonomii ve vyjadřování i zjednodušování tam, kde čeština užívá odlišných vazeb jako *obléci rukavičky*, *obout botičky*, *nasadit čepičku*, *jít na nočníček* atd. Takovýchto typů čeština nemá. Paralely k nim však lze spatřovat např. ve franc. *chapeau* — *chapeauter*, *gant* — *ganter*, *culotte* — *culotter* nebo v rumunském *broboada* — *imbrôdi* a konečně i v rum. pokračování

lat. *braca* jako *imbraca* — *desbraca*. Snad jediným reprezentantem tohoto způsobu tvoření v češtině je novotvar *šátkovat*, *ošátkovat*, kterého se užívá při slavnostním předávání pionýrských šátků školákům a vyjadřuje přesně to, co dětské výrazy vočepečkovat, vopapučkovat atd., příp. citované příklady franc. a rumunské. Naproti tomu výraz *ošatit*, který zdánlivě odpovídá jmenovaným dubletám, sr. *šaty* — *ošatit*, se dnes používá pouze ve významu přeneseném.

Vedle infinitivu se postupně objevují slovesné tvary charakteristické pro jednotlivé osoby. Zprvu převládá osoba třetí (kdy dítě v odkazu na sebe mluví v osobě třetí — jde zřejmě o echolálii řeči dospělých — sr. *Jiříček papá*). Velmi brzy se pak ustaluje osoba první sg. i plurálu a ta se pak stává nejfrekventovanějším slovesným tvarem vůbec. Pokud se týče koncovek jednotlivých osob, dítě v prvních fázích použije nejčastěji koncovky analogické k vysoce produktivním slovesům typu „dělat“, příp. dokonavého tvaru slovesa „řici“, sr. *vázám* (váži), *spám* (spím), *píšám* (píši), *fonovám* (telefonuji), *voda tekne* (teče).

Zajímavou problematiku v dětské řeči skýtá vznik a užívání záporu. Stejně jako s infinitivem, tak s tvary jednotlivých osob jedná dítě v první etapě jako s tvarem neutrálním, a pozitivnost, příp. negativnost vyjádří juxtapozicí kladné nebo záporné částice, sr. *papám ano*, *bumbám ne*. Se slovesy, které vstupují do slovní zásoby dítěte nově, se pak objevují i náležitě záporné tvary, sr. *neřeknu*, *nepojedu*, zatímco u výrazů starších dozrívají tvary původní, sr. *hapám ne*. — Zápor však patří k expresivním složkám a běžné prostředky, které tuto expresivnost vyjadřují, se dříve nebo později otírají. Dítě, jemuž je expresivnost vlastní, vyhledává proto nové, silnější prostředky. K běžnému *nechci* vytváří vazby jako *nechci nic*, *nechci ani ň*, *ani níčko*, *ani kapku*, *ani kapičku*, *ani kapinečku*, *ani malinkou kapinečku*, *ani malulinenkou kapinenečku*, kde dítě zasiluje svou zápornou výpověď postupným přidáváním nových výrazů, do nichž navíc vkládá nové a nové infixy a jejichž pomocí původní výrazy zmenšuje, zatímco expresivnost záporné výpovědi vzrůstá. V pod. situacích byla zaznamenána slova jako *kdepak*, *ani krok*, *ani muk*, *ani trošičku*, *ani maličko*, zase obohacovány infixy a vyjadřující v podstatě totéž: něco malého, co dítě instinktivně cítí jako část záporu, nikoliv tedy jako slova s přesným sémantickým vymezením. Všechny tyto vazby nemohou nepřipomenout historický vývoj negace ve francouzštině, sr. pův. *ne* + různé negativní částice jako *pas*, *point*, *goutte*, *mie*, tedy vesměs výrazy, vyjadřující malé, kvantitativně omezené předměty. Dva z nich se staly povinnou složkou dnešního franc. záporu, viz. *pas* a *point* a jistě není bez zajímavosti tu připomenout tvrzení Grégoirovo, že franc. děti si ve svém mluvním vývoji z rozděleného páru *ne ... pas* osvojí jako první složku druhou, tj. *pas*.

Na druhé straně se objevuje v řeči dítěte zdánlivě opačný postup, jehož cílem je však zase dosáhnout vyššího stupně expresivnosti. Jedná se o příklady, kdy dítě ignoruje shodu v negaci, ve spisovné češtině povinnou, sr. např. *všecky děcka nespinkaly* (žádné dítě nespalo) *nikdo spalal všecko* (nikdo nespál všecko), *všichni tady nejsou* (žádný tady není), *všecko nemám* (nic nemám). Studie J. Vachka O porušování záporové shody¹³ ukazuje, že podobná tvoření nejsou cizí ani v řeči dospělých, chtějí-li dosáhnout jistou sémantickou diferenciací.

Mnoho zajímavého nám ukáže pohled na otázku, jak se dítě vyrovnává s problematikou slovesných vidů. Je obecně známo, že čeština má velmi vyvinutou kategorii v této oblasti: většina sloves může být měněna pomocí derivačních afixů tak, aby byla schopna vyjádřit rozdíl v dokonavosti, nedokonavosti, příp. opětovanosti. Analýza dětské slovní zásoby ukazuje, že děti jsou si vědomy vidových rozdílů a snaží se, v souladu s obecnou češtinou, aplikovat v dané situaci náležitý tvar. Z našich materiálů je však zřejmé, že dítě dává přednost tvarům dokonavým. Tyto si vytvářejí v počátečních stádiích nikoliv pomocí prefixu, jak je běžné v jazyce dospělých, nýbrž analogicky podle hovorového tvaru produktivního slovesa „říkat“ — „řeknout“. Jen tím způsobem lze vysvětlit vznik tvarů — jasně dokonavého charakteru — které v řeči dospělých nemají ekvivalenty. Jedná se o příklady jako *píšnout*, *zpívnout*, *spinknout*, *píšnu*, *spinkne* atd. Převezme-li pak dítě ze slovní zásoby dospělých dokonavá slovesa s předponou, bere je zřejmě jako kompaktní jednotky, a to jednotky primární. Vytváří k nim totiž nedokonavý tvar nikoliv vypuštěním prefixu, ale naopak vkládáním nejrůznějších infixů, sr. *pozvat* — *pozývat*, *pozvávat*, *rozeslat* — *rozposlávat*, *zvážit* — *zvážívat*, *sebrat* — *seberovat*, nikoliv tedy „zvat“, „posílat“, „vážit“, „brát“. Na tomto způsobu dětského tvoření lze spatřovat další potvrzení teze, že pro dítě je v prvních fázích relevantní konec slova, tj. sufixy resp. infixy. Jim věnuje náležitou pozornost, zatímco funkci prefixu do určitého období vůbec neregistruje. Je pochopitelné, že postupem doby začne dítě používat i tvarů s předponami. Ty pak zřejmě představují vyšší stupeň dokonavosti — tedy zase prostředek expresivní, protože původní dokonavý tvar bez předpony užívá dítě paralelně, sr. *píšnout* — *zapíšnout*, *spinknout* — *vyspinknout*. — V další etapě se pak dítě dostává do stadia, kdy si uvědomuje existenci a funkci prefixů *z-*, *u-*, *o-*, *vz-*, *roz-*, *za-* apod., nerozezná však dosud přesně, kdy se jedná o skutečnou předponu a kdy je domnělá předpona součástí kmene. Eliminací domnělých předpon pak vznikají tvary jako *vykat si* (zvykat), *pažit* (upažit, vzpažit, předpažit, rozpažit), *bouvat* (obcuvat), *blíkat* (oblékat), *pívat* (zpívat) atd.

Tyto jevy nelze — podle našeho názoru — ztotožňovat s tendencí ke zkracování slov nebo je vysvětlovat na základě fonetických změn. I když tempo osvojování řeči je silně individuální a věkové hranice pro jakýkoliv jazykový jev prakticky neexistují, lze konstatovat, že zkracování slov (kde shodou okolností jde také o vypouštění náslovných slabik a zachování konce slova, sr. *kolka* (tříkolka), *bežka* (koloběžka), *fonovat* (telefonovat) atd.), stejně tak jako období zjednodušování konsonantických skupin (jak by naznačoval např. doklad *vzpažit* — *pažit*) je u všech dětí vývojově starší než misinterpretace prefixů.

Z uvedených dokladů vyplývají dva závěry:

1. způsob, jímž dítě dává najevo svou zálibu pro slovesa dokonavá, ukazuje, že dokonavost považuje za jev primární. Má zřejmě přirozený sklon k tomu, aby na děj nazíralo spíše z hlediska výsledků, než z hlediska akce. Projevuje se tu zřejmá tendence ke zkonkrétnění slovesného děje, jinými slovy, položit přízvuk na podstatu věcí, zatímco kvalita, stav a akce se odsouvají do pozadí. A nabízí se otázka, zda-li vznik složených slovesných tvarů (viz. lat. *fecit* — *habeo factum*) nelze vyložit podobným způsobem.

2. Dítě nejprve zvládá funkční hodnotu slovesných flektivních koncovek a přípon a teprve později se dopracovává k osvojení funkce předpon, stejně jako tomu bylo u substantiv v souvislosti s osvojováním flektivních

tvarů, zatímco použití předložkových vazeb se objevuje a fixuje později¹⁴.

Adjektiva představují okrajovou složku v dětské slovní zásobě. Mají poměrně nízkou frekvenci a dítě v počátečních etapách zpravidla vystačí s několika málo výrazy, které vytvářejí vzájemný protiklad, sr. *malý* — *velký*, *hodný* — *zlý*, *hezký* — *škaradý*. Prvním adjektivním tvarem je u většiny dětí výraz „malá, malá“ a adjektivní funkce v něm není relevantní. Jde tu o kombinovanou reakci mluveného slova a pohazení a představuje odpověď na pobídku „udělej malá“ v situaci, kdy dítě pohazení buď vyžaduje nebo samo utěšuje jiné, plačící děcko.

Běžná adjektiva pak vstupují do dětské slovní zásoby a jen málokdy se liší od obvyklého úzu. Z několika odchylek si tu poznamenejme alespoň tvary, kdy dítě stupňuje pomocí infixů, sr. *velikej* — *velikanánskej* — *velikananánskej*, *malej* — *malinkej* — *malinenenkej* atd. Jde tu o augmentativní, resp. diminutivní tvary, které nahrazují v určitém období běžný způsob stupňování. I na tomto příkladě je vidět tvořivý přístup dítěte k dané realitě. V první fázi svého mluvního vývoje, kdy slovní zásoba obsahuje jen několik slov, mu k označení velikosti vystačí nadměrně protažení samohlásky. Vzpomeňme tu onu známou dětskou odpověď na otázku: „Jak jsi veliký?“ „*tááák*“, kdy ke zdůraznění své velikosti použije gestikulace rukou zdvižením co nejvýše nad hlavu. Se stabilizací fonologického repertoáru pak nadměrně dlouhé vokály opouští a — pro uchování náležitého efektu — přidává nové slabiky. — Ojediněle byl zaznamenán příklad stupňování opísem, kdy dítě chce vyjádřit komparativ adjektiva „velký“ a volí zcela překvapivý základ, sr. „*Až bude Tomášek víc narozenej, budu si s ním hrát*“. K odchýlným tvarům dochází i při postupném osvojování náležitého stupňování, a sice tam, kde se jedná o stupňování nepravidelné. Dítě naproti tomu vytváří tvary pravidelné, sr. *zlej* — *zlejší* — *nejzlejší*, *dobrej* — *dobřejší* — *nejdobřejší*.

Další odchylkou jsou neologismy, které vznikají odsunutím domnělé zápornky „ne“, sr. *bednej* (nezbedný), *mocnej* (nemocný), *motornej* (nemotorný) atd. Na druhé straně bylo zaznamenáno i několik dokladů, kdy si k existujícímu kladnému tvaru dítě vytvořilo tvar záporný, který v češtině nemá ekvivalent, sr. *zlej* — *nezlej*, *bolavej* — *nebolavej*, *hambatej* — *nehambatej*.

Rod u adjektiv dítě zpravidla přebírá tak, jak jej slyší ve svém jazykovém okolí. Na tomto podkladě vysvětlujeme shodné tvary adjektiv maskulina a neutra, sr. *hodný chlapeček* — *hodný děcko*, nikoliv jako neznalost tvarů náležitých, ale jako kombinaci dvou tvarů — spisovného maskulina a hovorového neutra. Paralelně vedle maskulinního spisovného tvaru však dítě používá tvar hovorový, sr. *hodnej chlapeček*, zatímco spisovný tvar neutra zaznamenán nebyl. Ke zvýšení expresivnosti pak dítě často volí adjektivní postpozitivní, sr. *děcko škaradý*, *bříško napapaný* atd.

Zajímavou odchylkou proti spisovnému úzu je výskyt nesklonného posesivního genitivu. Byl zaznamenán u několika dětí, a to u všech tří rodů, čísla jednotného i množného, sr. *tátovo nůž*, *babičkovo taška*, *maminkovo dítě*, *dědovo boty*. Otázkou zůstává, jde-li v tomto případě o zkromoleniny, případně analogie ke střednímu rodu, nebo je-li vznik těchto tvarů podmíněn jinými faktory. Existence posesivního genitivu v některých jihočeských dialektech a jejich paralela v saském genitivu, který jako jediný svědek někdejšího syntetického charakteru staré angličtiny je živou složkou angličtiny nové, přináší důkazy o tom, že takováto tvoření nejsou v jazycích cizí.

Další slovní kategorie, tj. zájmena, předložky, příslovce a spojky patří evidentně k pozdějším akvizicím v gramatickém vývoji dítěte. Ojedinele se sice vyskytnou některé jejich tvary, většinou však jde o slova přejímaná z různých říkánek a nemají dosud sémantickou závažnost. Za zmínku snad stojí, že z tázacích zájmen se jako první objevuje dvojice *kdo, co*. Primární je tedy pro dítě otázka, v jejíž odpovědi dostává pojmenování osoby nebo věci. Teprve s jistým časovým odstupem se propracuje k dotazům na místo, čas, způsob a jako poslední pak přicházejí na řadu dotazy na příčinu, to tolikrát opakované dětské „proč?“¹⁵.

Ze spojek je to pak jediná spojka *a*, která má vysokou frekvenci a signalizuje u dítěte preferenci pro parataxi před hypotaxí, navíc pak odhaluje neznalost nebo malou stabilitu předložkových vazeb, sr. „*Jeníček a Mařenka a tatínek šli*“ (místo *Jeníček s Mařenkou a s tatínkem šli*) nebo „*máma se raduje a bude péct vdolky*“ (místo *že bude péct*) nebo „*řežme dříví a polínka*“ (místo *na polínka*) atd.

Na několika ukázkách z řeči českých dětí jsme se snažili ukázat, že to, co se obecně uznává u vývoje fonologického systému, platí i pro vývoj systému gramatického. I v něm můžeme aplikovat Jakobsonovu proslulou větu „*Das Kind schafft, indem es entlehnt*“, případně citát T. Slamy Cazacové: „Dítě je echo, ale echo selektivní“. Výpůjčka není věrná kopie, každý tvar potřebuje výběr a tím se stává tvořivou odchylkou od modelu. Některé složky dítě vynechá, jiné přehodnotí. Proto gramatický systém — stejně jako systém fonologický — přes svou závislost na řeči dospělých — obsahuje prvky, které jsou mluvnímu vzoru cizí. A stejně jako ve vývoji fonémového repertoáru, také ve vývoji gramatických kategorií jsou značné disproporce kvalitativní, kvantitativní i časové. Zatímco děti verbální s danými předlohami experimentují a vytvářejí nejrůznější gramatické tvary, děti stydli-
vější a motoricky méně vyspělé vystačí s daleko menším počtem gramatických tvarů, tyto jsou však ve srovnání s gramatickým systémem dospělých „správnější“. U všech dětí bez rozdílu však platí zákon, že komplexní jazykový vývoj jde od bezpříznakového a jednoduchého k příznakovému a diferencovanému. K jednotlivým slovním kategoriím poznamenejme alespoň, že v počátečních stadiích převládají interjekce, jako další pak přicházejí substantiva, zatímco slovesa mají výskytoovou frekvenci výrazně nižší. Teprve v dalších fázích se objevují adjektiva, kdežto zájmena, předložky, příslovce a spojky patří k ještě později získaným akvizicím¹⁶. Pokud se týče slovních tvarů u jednotlivých kategorií, lze říci, že dítě používá jako první a s nejvyšší frekvencí ty, které jsou vysoce produktivní ve spisovném jazyce, zatímco tvary o nízké produktivitě použije jen zřídka, pokud se vůbec v jeho slovníku vyskytnou. Tak nominativ singuláru i plurálu je nejčastějším pádem v češtině a stejně je tomu v řeči českého dítěte. Jako další následuje genitiv a akusativ. Dativ a vokativ mají v obou případech minimální výskyt. Singulár je častěji užívaný než plurál, jak u dospělých, tak u dětí. Flektivní koncovky představují vyšší vývojové stadium než vazby předložkové. U sloves je nepoužívanějším časem přezens. Imperativ má vysokou frekvenci jak v mluvené češtině, tak v dětské řeči. Infinitiv je další z často používaných tvarů v mluveném jazyce dospělých a u dětí se objevuje jako první slovesný tvar s vysokou výskytoovou frekvencí. Pokud se osob týče, 1. osoba singuláru i plurálu má nejvyšší frekvenci,

snad s výjimkou nejranějšího období, kdy dítě o sobě mluví v osobě třetí. Trpný rod, participia a kondicionály mají minimální výskyt, v řeči dítěte pak zpravidla vůbec chybějí. Pod. jako u substantiv, také u sloves a adjektiv jsou prvními nositeli gramatických změn sufixy, příp. infixy, teprve na posledním místě se stabilizují prefixy.

POZNÁMKY

- ¹ Ke stejným výsledkům dospěl i K. Ohnesorg, sr. *Růst slovní zásoby v dětské řeči*. Univ. Carolina Phil. No 1, s. 92.
- ² Je pochopitelné, že fonetické realizace těchto interjekcí (a uvážených příkladů vůbec) se různí podle motorické vyspělosti dítěte.
- ³ Sr. M. Pavlović, *Le langage enfantin: Acquisition du verbe et du français par un enfant serbe*. Paris, Champion 1920.
- ⁴ Sr. M. Mikeš, *Acquisition des catégories grammaticales dans le langage de l'enfant*. Enfance, 1967, 20, s. 289–298.
- ⁵ Sr. M. Mikeš—P. Vlahovič, *Razvoj gramatičkih kategorija u dečjem govoru*. Prilozi proučavanju jezika II, Novi Sad, 1966.
- ⁶ Sr. A. N. Gvozdev, *Formirovanije u rebenka gramatičeskogo stroja ruskogo jazyka*, Moskva 1949.
- ⁷ Sr. V. Ruže Dravina, *Zur Sprachentwicklung bei Kleinkindern: Beitrag auf der Grundlage lettischen Sprachmaterials 1*, Syntax, Lund 1963, s. 141.
- ⁸ Sr. R. Brown, *Grammatical Morphemes and the Modulation of Meaning*, Stage II, Mimeo, Harvard University, 1970.
- ⁹ Tato otázka byla mnohokrát diskutována a vyjádření k ní lze nalézt téměř u každého autora, který se zabývá pedolinguistickou literaturou. Podrobněji viz J. Pačesová, *The Development of Vocabulary in the Child*, Brno 1968, s. 204–206, kde jsou i odkazy k příslušné literatuře. — Nejnověji se k této tématice vrací D. I. Slobin ve svém referátu na konferenci o lingvistice, pořádané Universitou v Marylandu květnu 1971. Na dokladech z řeči dětí mluvících anglicky, hebrejsky a arabsky znovu potvrzuje tezi Jerspersenovu o — pro dítě typickém — zachovávaní konce slova.
- ¹⁰ Podrobněji k této otázce sr. L. Bolinger, *The Uniqueness of the Word*, Lingua, vol. 12, No 2, 1963, s. 115nn.
- ¹¹ Sr. K. Čukovskij, *Ot dvuch do pjati*, Moskva 1962, s. 45–47. — Podobné příklady z řeči různých dětí uvádí O. Jespersen ve své monografii *Language, its Nature, Development and Origin*, London—New York 1922, s. 173.
- ¹² O postpozitivním užívání záporky „ne“ u českých dětí mluví M. Seeman, sr. *Poruchy dětské řeči*, Praha 1955, s. 29. — Z cizích autorů pak najdeme zmínky o tomto jevu v práci L. Kaczmarska, *Kształowanie się mowy dziecka*, Poznań 1955, a u V. Ruže Draviny, *Zur Sprachentwicklung bei Kleinkindern I*, Syntax, Lund, 1963, s. 158.
- ¹³ Sr. J. Vachek, *Porušování záporové shody v českých záporných větách obecné platnosti*, ČMF 26, Praha 1950, s. 47–52.
- ¹⁴ Ke stejným výsledkům dospěl nejnověji D. I. Slobin, který ve svém referátu (viz pozn. 9) provedl podrobnou komparatistickou analýzu gramatického vývoje u dětí různých národů s prioritou flektivních koncovek a sufixů ve srovnání s vazbami předložkovými a prefixy pokládá za jednu z obecných zákonitostí při osvojování gramatiky.
- ¹⁵ Tato naše pozorování jsou ve shodě s výsledky T. Slamy Cazacové, která je autorkou velmi podrobné analýzy různých typů otázek u dětí, sr. její monografii *Dialogul la copii*, București 1961, a 3.7.2.
- ¹⁶ Naše zjištění odpovídají výsledkům D. Uhlíkové, která ve své disertační práci *Vývoj dětské řeči po stránce syntaktické* uvádí tato data: substantiva tvoří asi 50 %, slovesa 20 % a adjektiva 7 % slovní zásoby dvouletého dítěte (o interjekcích se autorka nezmiňuje). — Pokud se týče srovnání složení slovní zásoby dítěte s běžnou slovní zásobou dospělých, výsledky byly konzultovány s monografií Jelínek—Bečka—Těšitelová, *Frekvence slov, slovních druhů a tvarů v českém jazyce*, Praha 1961. V jejich výsledcích jsou nejsilnějšími kategorie substantiva a slovesa. Adjektiva, příslovce, zájmena, předložky a spojky jsou další početnou skupinou, kdežto číslovky a interjekce mají minimální využití.

ON THE DEVELOPMENT OF THE GRAMMATICAL CATEGORIES
IN THE CHILD

The appearance and stabilization of the grammatical categories are best shown when approached in a complex way with regard to the grammatical system of the language the child is mastering. From the speech of his environment the child borrows certain forms, which he, sooner or later, places into mutual relations. The loans are, however, not mere copies. Each of them demands selection becoming thus a creative deviation from the model. Some constituents of this model are avoided, others are misinterpreted. This is the explanation, why the child's grammatical system, similarly as the phonemic system, contains elements, unknown to Standard language. Many neologisms are to be accounted for on the ground of *analogy*, *paronymic attraction*, *blending* and *back-formations*. The *economy in expression* and the tendency towards *general applicability* play also an important role.—As for the word-categories, the author has this observation: *interjections* and *substantives* amount to the majority in the child's word-stock in the first stages of his speech development. *Verbs* come as the next category and are followed by *adjectives*. These two, nevertheless, have progressively lower frequencies. The non-existence, or the minimal distribution of the other word-categories, viz. *pronouns*, *adverbs*, *prepositions*, *numerals* and *conjunctions* clearly demonstrates that they lack their proper functions as yet and that their establishment belongs to later stages of speech development, as compared to former four.—As regards *the forms of the words*, the child uses mostly those which are highly productive in Standard language while those with slight productivity have either low occurrence or are absent from the child's vocabulary. Thus *nominative* singular and plural is the most frequent case in Czech and so it is in the Czech-speaking child. It is followed by *genitive* and *accusative*. *Dative* and *vocative*, on the other hand, have minimum occurrence. Endings, as case markers, are acquired earlier than the corresponding prepositions. *The singular* is more frequent than *the plural* both in the speech of adults and in the speech of the child.—In *verbs*, the most frequently used tense is *the present* both in adults and children. *The imperative* is frequent in spoken language and so too in the speech of the child. *The infinitive* is another frequent form with regard to spoken language, as is *the first person* singular and plural. The high frequency of these forms are evident in any child. As with substantives, so too with verbs and adjectives, suffixes and endings are the first hearers of grammatical changes. They are followed by infixes while prefixes appear and stabilize in their proper functions as the last in order.—*The passive voice*, *participles* and *conditionals* have minimum occurrence in the speech of adults, and concomitantly, they are absent from the children's speech.

